

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS TSR ISTORIJOS PROBLEMINĖ MOKSLINĖ TARYBA

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1975
METAİ

LEIDYKLA „MOKSLAS“ • VILNIUS • 1976

INSTITUTE OF HISTORY
OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LITHUANIAN SSR
THE SCIENTIFIC PROBLEMICAL BOARD
OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1975

VILNIUS

1976

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER LITAUISCHEN SSR
PROBLEMISCHER-WISSENSCHAFTLICHER RAT
FÜR GESCHICHTSFORSCHUNG DER LITAUISCHEN SSR

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1975

VILNIUS

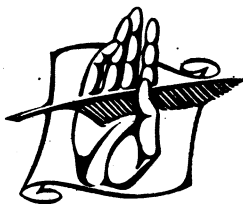
1976

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
АКАДЕМИИ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР

НАУЧНЫЙ СОВЕТ ПО ПРОБЛЕМАМ ИСТОРИИ ЛИТОВСКОЙ ССР

ЕЖЕГОДНИК ИСТОРИИ ЛИТВЫ

ГОД
1975

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МОКСЛАС» • ВИЛЬНИУС • 1976

Redakcinė kolegija

Jonas DOBROVOLSKAS, Juozas JURGINIS, Nijolė KUNCYTĖ, Vytautas MERKYS, Vacys MILIUS, Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė), Henrikas ŠADŽIUS (vyr. redaktoriaus pavaduotojas), Adolfas TAUTAVIČIUS, Antanas TYLA, Bronius VAITKEVIČIUS (vyr. redaktorius), Regina ŽEPKAITĖ

Vilnius, T. Kosciuškos 30
Lietuvos TSR Mokslų akademijos Istorijos institutas
Вильнюс, ул. Т. Костюшки, 30
Институт истории Академии наук Литовской ССР

M $\frac{0164-086}{M854(10)-76}$ Z-76

© LTSR MA Istorijos institutas, 1976

STRAIPSNIAI IR PRANEŠIMAI

UDK [9(474.5)+333.01(474.5) (09)] «1861 : 1905»

AGRARINIS KLAUSIMAS LIETUVOJE 1905 METŲ REVOLIUCIJOS IŠVAKARĖSE

LEONAS MULEVIČIUS

Pirmoji Rusijos revoliucija pagal proletariato vadovaujamą vaidmenį ir savo kovos metodais buvo proletarinė, kartu ir valstiečių revoliucija, nes valstiečių — agrarinis — klausimas sudarė jos ekonominį pagrindą¹. Agrarinis klausimas su revoliucija buvo susijęs visų pirma priežastiniu ryšiu: agrarinių santykių evoliucija atvedė į revoliuciją. V. Leninas yra pažymėjęs, kad 1861 m. reforma sudarė tam tikras sąlygas kapitalizmui, bet kartu paliko žymias feodales liekanas, ir buržuazinė revoliucija tebuvo tik atidėta. „1861-ji metai, — rašė V. Leninas, — pagimdė 1905-sius“². Į agrarinio klausimo ryšį su revoliuciniu judėjimu V. Leninas atkreipė dėmesį jau pirmuosiuose savo darbuose. Kaip matyti iš brolių Granatų enciklopedijai 1908 m. parašyto straipsnio „Agrarinis klausimas Rusijoje į XIX amžiaus pabaigą“, V. Leninas agrarinį klausimą suprato plačiai: rašė apie žemėvaldą, dvarininkų ir valstiečių ūkį, agrarinių santykių vystymąsi ir klasines jėgas (pocenzūrine kalba tai reiškė klasių kovą), kurios nulėmė tą vystymąsi³. Revoliucijos išvakarėse ir ypač jai prasidėjus, agrarinis klausimas pasidarė politiškai aktualus. Pirmiausia reikėjo įtraukti valstiečius į revoliuciją, spręsti proletariato hegemonijos valstiečiams, stambiosios ir apskritai visos žemėvaldos klausimą. Taktika valstiečių atžvilgiu buvo susirūpinusios ne tik įvairios partijos, bet ir valdančiosios klasės bei vyriausybė.

Vienas iš 1905 m. revoliucijos bruožų yra tas, kad ji, vos prasidėjusi, žaibiškai apėmė visą daugiatautės Rusijos valstybės europinę dalį. Kodėl taip atsitiko, pabandysime paaiškinti Lietuvos pavyzdžiu.

Veikiant objektyviems kapitalizmo raidos dėsniams, XIX a. pabaigoje—XX a. pradžioje sustiprėjo Lietuvos ekonominiai ryšiai su Rusija. Pramonė ir žemės ūkis, veikiami pasaulinės kapitalizmo sistemos, vystėsi ciklais. Jų periodai visoje imperijoje daugmaž sutapo. Sustiprėjo ir kitokie pasidarė revoliuciniai ryšiai. Lietuvos ekonominė bei politinė ateitis bu-

¹ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 2. М., 1966, с. 228.

² V. I. Leninas, Raštai, t. 17, p. 98.

³ V. I. Leninas, Raštai, t. 15, p. 57.

vo glaudžiai susijusi su Rusijos ateitimi. Proletariatą (jo, kaip revoliucinės klasės, 1861 m. dar nebuvo) jaudino iš esmės tie patys klausimai. Lietuvoje, kaip ir Rusijoje, valstiečiai kentėjo dėl mažžemiškumo, mokesčių priepaudos, valdininkų savivalės, luominio beteisiškumo. Bemaž tas pats valstiečius slėgė visoje imperijoje. Nors kapitalizmas žemės ūkyje vystėsi skirtingais tempais, bet 1905 m. visur jau buvo pribrendęs naujas aštrus konfliktas tarp gamybinių jėgų ir gamybinių santykių. Vadinas, ekonominė ir politinė situacija bei klasinių jėgų santykis 1905 m., palyginus su 1861 m., buvo gerokai pasikeitęs, ir revoliucija buvo pribrendusi visoje valstybėje.

Agrariniams santykiams Lietuvoje, kaip žinoma, palyginus su Rusija, būdingos kai kurios ypatybės, pasireiškusios 1861 m. reformoje, kapitalistinių santykių išitvirtinime žemės ūkyje ir klasių kovoje. Ar buvo specifiskas agrarinis klausimas Lietuvoje, siejant jį su 1905 m. revoliucija? Jeigu taip, kaip visa tai reikėsi, kokios tos specifikos priežastys?

Šiame straipsnyje panagrinėsime caro valdžios agrarinę politiką 1905 m. revoliucijos išvakarėse, tos politikos ypatybes Lietuvoje, taip pat Lietuvos dvarininkų ir valstiečių pozicijas agrariniu klausimu. Suprantama, nedideliame straipsnyje negalima pakankamai plačiai ir argumentuotai nušviesti visų problemos aspektų. Apie socialinius bei ekonominius santykius ir politinę padėtį 1905 m. revoliucijos išvakarėse skaitytojas gali sužinoti iš literatūros⁴; tų klausimų neliesime. Tarybinėje historiografijoje apie caro valdžios agrarinę politiką XIX a. pabaigoje—XX a. pradžioje yra nemažai darbų⁵. Pažymėtini M. Simonovos tyrinėjimai⁶. Jų autorė sutinka su kitais istorikais, kad agrarinėje vyriausybės politikoje, ypač kai XIX a. pabaigoje—XX a. pradžioje toji politika ėmė patirti krizę, galima ieškoti Stolypino reformos genezės. Tačiau skirtingai nuo kitų tyrinėtojų, M. Simonova caro valdžios agrarinės politikos posūkį, t. y. atsisakymą nuo tradicinio agrarinės politikos kurso, nukelia į vėlesnį laiką ir sieja jį su

⁴ А. Тула. 1905 metų revoliucija Lietuvos kaime. V., 1968, p. 14—56; Lietuvos Komunistų partijos istorijos apybraiža, t. I, 1887—1920. V., 1971, p. 87—122.

⁵ Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. М., 1963, с. 64—86; Василевский Е. Г. Идеальная борьба вокруг столыпинской аграрной реформы. М., 1960, с. 22—28; Нестерова Л. В. Вопрос о крестьянском надельном землевладении в редакционной комиссии Министерства внутренних дел (1902—1904 гг.).— Науч. доклады высшей школы. Исторические науки. М., 1960, № 2, с. 76—92; Дейч Г. М. К истории аграрной политики царского правительства в первые месяцы революции 1905—1907 гг. Ученые записки Ленинградского гос-го педагогического института им. А. И. Герцена.— Вопросы истории СССР XIX—XX вв. Л., 1971, с. 145—157.

⁶ Симонова М. С. Борьба течений в правительственном лагере по вопросам аграрной политики в конце XIX в. (тоliau — Борьба течений...).— «История СССР», 1963, № 1, с. 65—82; jos račios, Кризис аграрной политики самодержавия накануне первой русской революции (тоliau — Кризис...).— Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1962 г. Минск, 1964, с. 475—488; jos račios, Политика царизма в крестьянском вопросе накануне революции 1905—1907 гг. (тоliau — Политика царизма...).— Исторические записки, т. 75, 1965, с. 212—242; jos račios, Аграрная политика самодержавия в 1905 г. (тоliau — Аграрная политика...).— Исторические записки, т. 81, 1968, с. 199—215.

valstiečių judėjimo pakilimu 1905 m. rudenį ir 1905—1906 m. žiemą⁷. Anksčiau tą mintį yra pareiškęs J. Vasilevskis⁸.

Rusijos istorijoje 1881—1894 metai žinomi kaip politinės reakcijos laikotarpis. Reakcija reiškėsi įvairiose visuomeninio gyvenimo sferose. Nuo XIX a. paskutiniojo dešimtmečio pradžios sustiprėjo nacionalinio šovinizmo politika ir administracinė savivalė⁹. 1889 m. liepos 12 d. įstatymu Rusijoje buvo įvestas žemskiųjų viršininkų institutas. Lietuvoje su kai kuriais pakeitimais jis buvo įvestas 1903 m. birželio 8 dieną¹⁰. Žemskiniai viršininkai, policinėmis priemonėmis ir turėdami dideles teismines funkcijas, valdė valstiečius. Tai išplėtė valdžios „globą“ valstiečiams, konservavo feodales liekanas. 1893 m. gruodžio 14 d. įstatymu¹¹, kuris lietuvių (be Užnemunės), buvo uždrausta valstiečiams parduoti skirtinę žemę asmenims, neprirašytiems prie seniūnijų, ir visiškai uždrausta ją įkeisti, nors išpirkimo paskola būtų ir sumokėta. Reakcijos laikotarpiu buvo stiprinami konservatyvieji valstiečių bendruomenės pradai. Nors Lietuvoje dirbama žemė nebuvo bendruomeniškai valdoma, tačiau valdžia savo politikos kursą pritaikė ir rajonuose su kieminiu žemės valdymu. Nuo 1881 m. Senatas ėmė aiškinti, kad skirtinis sklypas — ne individuali šeimos galvos nuosavybė, o kolektyvinė šeimos arba keleto šeimų narių, gyvenančių viename kieme, nuosavybė.

Teisininkas M. Lozina-Lozinskis 1899 m. paskelbtame straipsnyje parodė, kad teisminė-administracinė praktika nutolo nuo 1861 m. nuostatų skirtinį sklypą, panaikinus laikinuosius prievolinius santykius, pripažinti individualia nuosavybe. Jis rašė, kad reikia gražinti valstiečiams 1861 m. vasario 19 d. duotas teises ir atimesti „fiskalinę-politinę valstiečių kiemo fikciją“¹². M. Lozina-Lozinskis pasisakė prieš A. Guliajevą, rėmusį oficialųją valdžios kursą stiprinti bendruomeninį žemės valdymą ir kiemo institutą, kurį jis pavadino „miniatiūrine bendruomene“¹³. Ar skirtinė žemė turi būti individuali nuosavybė, ar kiemo nuosavybė, teisininkai nesutarė ir prieš 1899 metus, ir net po 1905 m. revoliucijos. Tačiau intensyviausia tuo klausimu diskusija vyko 1899—1905 metais¹⁴. Tos diskusijos

⁷ Симонова М. С. Кризис..., с. 475—476; jos rašios, Политика царизма..., с. 213—214; jos rašios, Аграрная политика..., с. 215.

⁸ Василевский Е. Г. Мин. veik., p. 29—36.

⁹ Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80-х—начала 90-х годов). М., 1970, с. 429—430 ir kt.

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье (toliau — ПСЗ III), т. XXIII, № 23 106.

¹¹ ПСЗ III, т. XIII, № 10 151.

¹² Лозина-Лозинский М. А. Крестьянский двор.— «Вестник права», 1899, № 5, с. 64.

¹³ Гуляев А. М. Крестьянский двор.— «Журнал Министерства юстиции» (toliau — ЖМЮ), 1899, № 4, с. 98.

¹⁴ Iš „kiemo“ šalininkų dar pažymėtinas: Лыкошин А. И., О семейной собственности у крестьян.— ЖМЮ, 1900, № 5, с. 108—143, № 6, с. 87—140. Daugiau buvo individualios nuosavybės šalininkų: Гуссаковский П. Н. Основные начала проекта нового Положения о крестьянах.— ЖМЮ, 1904, № 8, с. 1—38; № 9, с. 1—33; Гедда А. Н. Теория и жизнь.— ЖМЮ, 1904, № 10, с. 69—100; Пестржецкий Д. Крестьянский двор, как субъект вотчинного права.— ЖМЮ, 1905, № 1, с. 206—215; jo paties, Юридическая квалификация различных форм крестьянского землепользования.— ЖМЮ, 1905, № 6, с. 53—93. Šis autorius savo požiūrio dėl individualios ir „kiemo“ nuosavybės alternatyvos aiškiai nepasakė.

medžiagą vėliau plačiai panaudojo V. Jurgutis, ypač kreipęs dėmesį į privatinę nuosavybę¹⁵. Istoriografijoje yra nepamatuotai tvirtinama, kad Senatas savo „Aiškinimais“ „šeimos nuosavybę“ įvedinėjo po to, kai buvo išleistas 1893 m. gruodžio 14 d. įstatymas¹⁶. Kaip matyti iš Senato „Aiškinimų“ ir kitų dokumentų, plačiai išnagrinėtų anksčiau nurodytuose teisiniškų darbuose, Senatas tvirtai gynė kiemo institutą jau nuo 1881 m. ir tik kartais būdavo nenuoseklus.

Iš to, kas suminėta, galima padaryti išvadą, kad agrarinių santykių srityje caro valdžia stengėsi konservuoti feodales liekanas, nenorėjo legalizuoti buržuazinių santykių. Buvo siauriamos net ir tos teisės, kurios buvo valstiečiams pripažintos 1861 m. vasario 19 d. nuostatais.

Nuo XIX a. paskutiniojo dešimtmečio vidurio valdžios agrarinė politika pergyveno krizę. Ypatingasis pasitarimas bajorų reikalais 1897 m. parodė, kad caro valdžia nepajėgi suteikti bajorijai naujų privilegijų ir net stabilizuoti jos ekonominės padėties, visų pirma sustabdyti bajorų žemėvaldos mažėjimo, teikiant subsidijas ir refeodalizuojant žemėvaldą. Tuo metu finansų ministras S. Vitė, turėdamas galvoje Vakarų Europos šalių istoriją, manė, kad visuomeninio gyvenimo evoliucija Rusijoje dvirinkiją, kaip įtakingiausią klasę, pakeis pramonine ir finansine buržuazija. Bajoriją jis laikė feodalizmo produktu, neturintia ateities išnykusios baudžiavos atgyvena. Kitai vyriausybės grupei, kuri stengėsi sukliudyti buržuazinių Rusijos vystymąsi, atstovavęs žinomas reakcionierius Sinodo oberprokuroras K. Pobedonoscevas taip pat jokių vilčių nedėjo į bajoriją ir net laikė ją pavojinga patvaldystei. Jo manymu, caro patvaldystę remianti visa valstietija; joje K. Pobedonoscevas nepastebėjo vykstančių socialinių permainų¹⁷.

1861 m. pradėtas kursas į kapitalizmą prūsiškuoju būdu pergyveno krizę. Jis reiškėsi dar tuo, kad buvo imtasi peržiūrėti valstiečiams skirtus įstatymus. Ši mintis iškilė Valstybės taryboje 1893 metais. Tuo tikslu prie Vidaus reikalų ministerijos buvo įsteigta redakcinė komisija peržiūrėti įstatymams dėl valstiečių. 1894 m. ji išsiuntinėjo gubernatoriams apsvarstyti klausimus ir iki 1902 m. faktiškai nieko neveikė¹⁸. Vidaus reikalų ministerija ir komisija vadovavosi 1898 m. viceministro V. Plevės suformuluotais postulatais: 1) valstiečių luomo uždaramas; 2) valstiečių skirtinės žemės neparduodamumas; 3) valstiečių žemėvaldos pagrindinių formų neliečiamumas (t. y. bendruomeninio žemės valdymo ir kiemo instituto išsaugojimas)¹⁹. Vadinasi, Vidaus reikalų ministerija buvo už tradicinį caro valdžios agrarinį kursą. Stiprėjant revoliuciniam judėjimui, V. Plevė, o vėliau D. Trepovas buvo linkę daryti valstiečiams ekonominių nuolaidų ir

¹⁵ V. Jurgutis. Valstiečių kiemas. Kaunas. 1939.

¹⁶ Симонова М. С. Борьба течений..., с. 67; jos rašios, Политика царизма..., с. 220.

¹⁷ Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века. Л., 1973, с. 231—232, 274, 284, 286, 291—292, 320, 321, 324—325, 359 ir kt.

¹⁸ Лященко П. И. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика, ч. II.— Известия Томского ун-та, кн. 66 Томск. 1917, с. 121—122.

¹⁹ МВД. Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах, т. I. СПб., 1903, р. 10—11; Симонова М. С. Борьба течений..., с. 66; Нестерова Л. В. Мин. veik., р. 79.

net plėsti jų žemėvaldą, nepažeidžiant dvarininkų interesų²⁰. S. Vitė siekė tradicinį agrarinį kursą pakeisti. Jis pasisakė prieš ekonominę pagalbą valstiečiams. Aiškino, kad svarbiausia valstiečių ūkio smukimo priežastis yra juridinis valstiečių nepilnateisiškumas. S. Vitė pasisakė už buržuazinę žemės nuosavybę. Savo pažiūras jis išdėstė plačiame memorandume ir memuaruose²¹. Jis, kaip ir V. Plevė, deklaravo, kad gina 1861 m. vasario 19 d. nuostatų pagrindus.

S. Vitė vadovavo 1902 m. kovo 22 d. įsteigtam Ypatingajam pasitarimui dėl žemės ūkio reikmių. Jo įsteigimas iš dalies reiškė, kad agrarinį klausimą manoma spręsti ne biurokratinėmis priemonėmis. Tačiau pasitarimas neturėjo caro pasitikėjimo. Caras oficialiai pripažino V. Plevės siūlomą kursą: caro 1903 m. vasario 26 d. manifeste „Dėl numatomų priemonių valstybės santvarkai tobulinti“²² buvo žadama valstiečių įstatymų svarstymą perduoti gubernijų pasitarimams, didinti kreditą dvarininkams ir valstiečiams. Manifeste buvo paskelbtas bendruomenės neliečiamumas, kartu leidžiant atskiriems valstiečiams iš jos išeiti. Dar atviriau buvo parodytas vyriausybės reakcinės politikos kursas 1904 m. sausio 8 d. įsake „Dėl gubernijų pasitarimų įsteigimo įstatymams apie valstiečius peržiūrėti“²³. Jame žadama išsaugoti valstiečių luomo uždaramą ir skirtinių žemių neparduodamumą.

Revoliuciniam judėjimui augant, 1904 m. gruodžio 12 d. caras įsakė Ypatingajam pasitarimui dėl žemės ūkio reikmių ruošti valstiečių įstatymus sujungti su bendrais imperijos įstatymais²⁴. Pasitarimas tęsė savo darbą, jau prasidėjus revoliucijai. Jo nutarimai buvo priešaringi: dauguma pasisakė, kad reikia pripažinti kieminį žemės valdymą individualia valstiečių-šeimininkų nuosavybe; kartu buvo pasisakyta už 1893 m. gruodžio 14 d. įstatymo palikimą ir prieš laisvą skirtinės žemės pirkimą²⁵.

Ypatingasis pasitarimas 1905 m. kovo 30 d. staiga buvo uždarytas. Jo vietoj įkuriamas Ypatingasis pasitarimas dėl priemonių valstiečių žemėvaldai stiprinti. Jam vadovavo I. Goremykinas. Šis pasitarimas tęsė V. Plevės agrarinės politikos kursą. Tuo pačiu metu, t. y. pirmaisiais revoliucijos mėnesiais, vyriausybėje buvo pradėtos kelti idėjos, kurias vėliau įgyvendino Stolypino reforma²⁶. Galutinis agrarinės politikos posūkis įvyko 1905 m. pabaigoje, kai revoliucija pasiekė aukščiausią pakilimą. 1905 m. vyriausybė iš pradžių svarstė liberaliosios buržuazijos keliamą projektą dėl privalomo dalies dvarininkų žemės nusavinimo, ją išperkant. Po valstiečių judėjimų, 1905 m. pabaigoje, vyriausybė jau bijojo, kad valstiečiai nepasitenkins dalimi dvarininkų žemės, ir laikė tą projektą pavojingu. Vyriausybė, taip pat ir S. Vitė, ryžosi ginti buržuazinę žemės nuosavybę. Šitai buvo siekiama patraukti į savo pusę pasiturinčius valstiečius.

²⁰ Симонова М. С. Политика царизма... , с. 215—217, 241; jos račios, Аграрная политика... , с. 201; Де й ч Г. М. Мин. веик., р: 152—157.

²¹ Витте С. Ю. Записка по крестьянскому делу. СПб., 1904, с. 4—10, 30, 37—42 ir kt.; jo paties, Воспоминания, т. 2, М., 1960, с. 505—506.

²² ПСЗ III. т. XXIII, № 22 581.

²³ ПСЗ III. т. XXIV, № 23 860.

²⁴ ПСЗ III. т. XXIV, № 25 495.

²⁵ Симонова М. С. Политика царизма... , с. 237.

²⁶ Де й ч Г. М. Мин. веик., р. 152—156.

Vyriausybė, gindama vadinamąją „šventąją“ nuosavybę, tikėjosi apsaugoti ir dvarininkų nuosavybę. Tuo būdu caro valdžia nutarė atsisakyti nuo visos valstietijos „globos“, kuri reikėsi socialiniu jos niveliavimu, ir pradėti remti valstiečių buržuaziją. Rusijos dvarininkai suprato, kad bendruomenės rėmimo politika buvo klaidinga. Kartu jie pasisakė prieš privalomą papildomą valstiečių apdalijimą dvarininkų žeme, siūlydami tai padaryti iš valstybės išteklių²⁷.

Įdomu pažymėti, kad Rusijos dvarininkija, nesigilinant į jos grupuotes, anksčiau, negu valdžia, padarė išvadą, jog reikia keisti tradicinę agrarinę politiką. 1861 m. buvo priešingai — iniciatyvą rodė vyriausybė. Dvarininkiją priėmė tokia išvada vertė platus antidvarininkiškas valstiečių judėjimas ir jos buržuazėjimas. Tačiau revoliucijos išvakarėse Rusijoje bajoriškoji buržuazinė grupuotė ir liberalioji buržuazija bendruomenės klausimu pritarė valdžios „neutraliteto“ politikai. Jie kėlė klausimą pripažinti žemę buržuazine nuosavybe (1-oji grupuotė) ir panaikinti luominius suvaržymus (2-oji grupuotė)²⁸.

Iki 1905 m. valdžia valstiečiams nuolaidų beveik nedarė. Buvo panaikinta solidarioji valstiečių atsakomybė, tačiau Lietuvos tai nelietė, nes čia solidariosios atsakomybės nebuvo. 1904 m. rugpiūčio 11 d. manifestu buvo panaikintos kūno bausmės valstiečiams²⁹. Lietuvos valstiečius palietė ir kitos, tiesa, jau ne iš agrarinių santykių nuolaidos: 1904 m. balandžio 24 d. buvo panaikintas spaudos draudimas. Įstatymas apie tai buvo pradėtas ruošti dar 1897 metais³⁰. 1904 m. gruodžio 12 d. įsaku buvo pažadėta tolerancija ne rusų tautybėms³¹.

Žemėvaldos srityje nuolaidų valstiečiams nebuvo daroma, priešingai, buvo griežtinami anksčiau įvesti apribojimai. 1901 m. sausio 27 d. įstatymu „Dėl žemės pirkimo teisės apribojimo katalikų tikėjimo valstiečiams 9-iose Vakarų gubernijose“ buvo nustatyta, kad administracinė valdžia, išduodama valstiečiams katalikams leidimus pirkti žemę, žiūrėtų, jog pirkėjas kartu su savo šeimos nariais neįsigytų daugiau kaip 60 dešimtinių maksimalios normos, leistinos tik ypatingais atvejais. Į „normą“ kartu su perkama žeme įėjo jau anksčiau įsigyta bei skirtinė žemė³². Tokie apribojimai vietos valdžios patvarkymais buvo taikomi ir anksčiau, bet dabar jie įgijo įstatymo, t. y. visuotinę, galią.

Lietuvos dvarininkams XIX a. pabaigoje buvo panaikinta procentinė rinkliava ir kai kurie kiti suvaržymai, įvesti po 1863 m. sukilimo. Tačiau

²⁷ Журнал заседания съезда учредителей Всероссийского союза землевладельцев 17 ноября 1905 года и извлечение из стенографического журнала заседаний 17—20 ноября. М., 1906, с. 21—24, 29—30; Симонова М. С. Аграрная политика..., с. 208—215.

²⁸ Симонова М. С. Кризис..., с. 488.

²⁹ РСЗ III, т. XXIV, № 25 014.

³⁰ А. Тула. „Įvadas“. — Kn.: Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla. V., 1973, p. XII.

³¹ РСЗ III, т. XXIV, № 25 495.

³² РСЗ III, т. XXI, № 19 618; Визбор К. А. Права литовцев по землевладению в Западном крае. Рига, 1904, с. 23; L. Bičkauskas-Gentvila. Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos žemėvaldos teisių apribojimai poreforminiu laikotarpiu (1861—1905 m.). — Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų Mokslo darbai (toliau — AMMD), Istorija, t. X, 1969, p. 135.

vienas iš pagrindinių suvaržymų — draudimas pirkti žemę ir su tuo susiję kredito apribojimai — tebegaliojo iki 1905 metų. Išimtyms buvo daromos tik nedaugeliui stambiųjų dvarininkų. Todėl juridinis žemėvaldos klausimas buvo aktualus ir dvarininkams. Diskriminacinė valdžios politika visų luomų žemėvaldos atžvilgiu buvo reakcinga, nes neigiamai veikė gamybinių jėgų žemės ūkyje raidą ir trukdė buržuazinės žemėvaldos ir apskritai kapitalizmo raidą³³.

Vidaus reikalų ministerijos redakcinės komisijos peržiūrėti įstatymams dėl valstiečių paruoštus klausimus 1894—1895 m. svarstė Kauno gubernijos Ypatingasis pasitarimas ir Vilniaus gubernijos valstiečių reikalų vadyba. Dvarininkai į svarstymą nebuvo pakviesti³⁴. Valdininkai pritarė valstiečių kiemo, kaip juridinio asmens, įteisinimui ir skirtinės žemės pirkimo bei sklypų smulkinimo apribojimams³⁵. Vadinasi, gubernijų valdininkai parėmė tradicinį Vidaus reikalų ministerijos agrarinės politikos kursą.

Steigiant Ypatingąjį pasitarimą dėl žemės ūkio reikmių, buvo tikimasi, kad jis pagrindinį dėmesį skirs valstiečių klausimui. Tačiau, reakcinių sluoksnių veikiamą, jo veikla buvo gerokai susiaurinta, ir vietiniams komitetams nusiūstoje programoje daugiausia buvo kalbama apie bendrus žemės ūkio ekonomikos ir agronomijos klausimus. Todėl dvarininkams buvo paranku svarstymą pakreipti pageidaujama linkme.

Vietiniai žemės ūkio reikmių komitetai Lietuvoje veikė nuo 1902 m. birželio mėn. iki 1903 m. sausio mėnesio. Gubernijų ir apskričių komitetų medžiaga — protokolai, žurnalai ir kai kurių narių ar apklaustų asmenų raštiški pasisakymai — yra išspausdinta³⁶. Suvalkų gubernijoje apskričių komitetų nebuvo, o Zarasų apskrities komiteto medžiaga, pirmininkui mirus, nebuvo paruošta spaudai. Komitetuose, išskyrus Vilniaus guberniją, daugumą narių sudarė dvarininkai, ypač vietiniai. Jie pirmą kartą po to, kai dalyvavo ruošiant 1861 m. reformą, galėjo taip plačiai pareikšti savo nuomonę agrariniais klausimais. Nors jau nebebuvo pagrindo tikėtis iš dvarininkų politinių išpuolių, tačiau jie buvo išpėti. Vilniaus gubernijos komiteto pirmininkas, einantis gubernatoriaus pareigas grafas K. Palenas, pradėdamas gubernijos komiteto posėdį, 1903 m. sausio 13 d. pasakė, kad neleisias svarstyti klausimų apie pakeitimą ypatingų įstatymų ir potvarkių, kurie būtų paskelbti „dėl krašto politinės padėties“, t. y. dėl 1863 m. sukilimo. Jis nurodė, kad tų įstatymų išleidimo priežastys priklauso „valstybinės teisės sričiai, nieko bendra neturinčiai su žemės ūkiu“³⁷. Tais pa-

³³ L. Bičkauskas-Gentvila. Privatinės žemėvaldos apribojimai Lietuvoje ir Vakarų Baltarusijoje (1861—1905 m.). — AMMD, Istorija, t. XI, 1970, p. 130, 146.

³⁴ CVIA, f. 378, BS, 1894 m., b. 404, l. 18—27. Kauno gubernijos Ypatingojo pasitarimo žurnalas, 1895 m. balandžio 6—9 d. posėdžiai; l. 73—89, Vilniaus gubernijos valstiečių reikalų vadybos 1895 m. lapkričio 4 d. nutarimas.

³⁵ Свод заключений губернских совещаний по вопросам, относящимся к пересмотру законодательства о крестьянах, т. II. СПб., 1897, с. 200, 270—271; т. III, 1897, с. 243—247, 264—266; Дополнительный сборник заключений по вопросам, относящимся к пересмотру законодательства о крестьянах. СПб., 1897, с. 18—19.

³⁶ Труды Местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности (то-лиау — ТМК), т. IV, Виленская губерния; т. XVI, Ковенская губерния; т. LI, Привислянский край (Сувалякский губернский комитет о нуждах сельскохозяйственной промышленности). СПб., 1903, с. 1016—1051.

³⁷ ТМК, т. IV, с. 3.

čiais motyvais K. Palenas pateikė svarstyti ne visą apskričių komitetų medžiagą.

Vietiniai komitetai vieningai pritarė dvarininkų žemėvaldos išsaugojimui ir stiprinimui. Anot jų, dvarai su pagerintu ūkiu esą pavyzdys valstiečiams, kaip reikia tvarkyti ūkį; be to, juose gali gauti darbo bežemiai³⁸. Dvarininkai nenorėjo daryti jokių nuolaidų valstiečiams dėl ginčytinų žemių. Jų manymu, servitutus ir bendrąsias ganyklas su valstiečiais reikia panaikinti. Tai padaryti buvo siūloma blogesnėmis valstiečiams sąlygomis, negu buvo numatyta Vidaus reikalų ministerijos projekte (daugelis komitetų siūlė valstiečiams skirti ne daugiau kaip $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{3}$ viso servitutinio ploto ir visus medžius palikti dvarininkams, o bendrąsias ganyklas padalinti tarp dvarininkų ir valstiečių po lygiai³⁹). Dvarininkai reikalavo: terminą dėl ieškinio pateikimo teismui apie žemės ribų pažeidimą pratęsti nuo 6 mėn. iki 1—2 ar net 10 metų; nedelsiant administracine tvarka atstatyti užgrotų žemių valdymą, sparčiai spręsti bylas ir tuoj pat įgyvendinti teismų sprendimus; padidinti bausmes, bylas dėl žemės ribų pažeidimo ir savavališko naudojimosi naudmenomis laikyti ne civilinėmis, o baudžiamosiomis, t. y. tokius veiksmus laikyti vagystėmis⁴⁰. Panevėžio apskrities komitetas savavališką ganyką ir miško kirtimą siūlė prilyginti vogimui su išilaužimu. Vilniaus apskrities dvarininkas S. Paškovskis pageidavo, kad būtų leista šaudyti kiaules, įleistas į svetimus pasėlius⁴¹. Buvo siūloma nuomininkus, pažeidusius kontraktą arba jeigu jiems pasibaigęs nuomos terminas, dvarininkui pageidaujant, iškraustyti administracine tvarka ir išleisti įstatymą, numatantį, kad nuomininko inventorius bei derlius užtikrina ieškinius dėl nuomos nepriemokų⁴².

Dvarininkai, atsižvelgdami į daugialaukio plitimą ir būdami suinteresuoti, kad nuomininkai investuotų kapitalą į ūkio pagerinimus, siūlė pratęsti maksimalų nuomos terminą, kuris Rusijos įstatymais buvo nustatytas 12 metų. Vilniaus gubernijos komitetas pageidavo leisti nuomą iki 30 metų, Kauno gubernijos komiteto dauguma ir Telšių, Raseinių apskrities komitetai — iki 36 metų, Kauno apskrities komitetas — iki 24 metų, Kauno gubernijos komiteto mažuma — iki 18—20 metų. Šiaulių, Panevėžio, Ukmergės ir Trakų apskrities komitetai taip pat siūlė pratęsti terminus, bet metų nenurodė. Zarasų apskrities komiteto atstovas G. Petkevičius ir Vilniaus apskrities komitetas pasisakė prieš nuomos termino pratęsimą, o Švenčionių apskrities komitetas to klausimo visai nesvarstė⁴³. Ilgalaikę nuomą rėmė tų apskričių komitetai, kur labiau buvo paplitęs intensyvus ūkis.

Dar daugiau, negu nuomos apribojimai, dvarininkų ūkinę veiklą varžė draudimas pirkti žemę. Vietiniuose komitetuose plačiai buvo kalbama, kad dėl tos priežasties smuko dvarų ūkis, sumažėjo žemės paklau-

³⁸ TMK, t. IV, c. 19, 86, 200; t. XVI, c. 106; t. LI, c. 1023.

³⁹ TMK, t. IV, c. 9, 41, 83, 194, 208; t. XVI, c. 6, 42, 128, 144, 151.

⁴⁰ TMK, t. IV, c. 8, 43, 80, 92, 206, 208, 209; t. XVI, c. 7, 25, 37, 112, 130, 135, 152, 153, 171, 208; t. LI, c. 1026, 1050, 1051.

⁴¹ TMK, t. IV, c. 92; t. XVI, c. 112.

⁴² TMK, t. IV, c. 10, 84; t. XVI, c. 10, 117.

⁴³ TMK, t. IV, c. 10, 85, 206; t. XVI, c. 9, 37, 45, 117, 136, 154, 178.

sa ir kainos, išplito žemės spekuliacija ir alinanti nuoma, kad negalima plėsti pramonės kaimo vietovėse ir sukeisti įsiterpusių žemių, naikinant prorėžius. Buvo prašoma panaikinti draudimą vietos dvarininkams pirkti žemę⁴⁴ ir keliama klausimai dėl privalomo prorėžių tarp skirtingų savininkų žemės valdų panaikinimo⁴⁵, dėl generalinio žemės išmatavimo⁴⁶. Dvarininkai taip pat prašė panaikinti kredito suvaržymus: vietos dvarininkams teikti kreditą Bajorų banke, daug daugiau duoti kredito melioravimo darbams, apskritai išplėsti ir atpiginti žemės kreditą⁴⁷ ir įvesti ipoteką⁴⁸.

Vietiniuose komitetuose daug dėmesio buvo skirta agrikultūros klausimams: žemės ūkio mokyklų (nuo žemesniųjų iki aukštosios), pavyzdinių, parodomųjų ūkių ir bandymo laukų steigimui, parodoms, premijavimui, agronominei pagalbai ir pan.⁴⁹

Dvarininkai norėjo geresnėmis sąlygomis realizuoti žemės ūkio gaminius ir įsigyti reikalingų prekių. Jie siūlė: sumažinti geležinkelių tarifus geležiai, dirbtinėms trąšoms ir žemės ūkio gaminiams, pervežant trumpais atstumais; padidinti diferencinius tarifus dideliems atstumams, kai žemės ūkio gaminiai skirti vidaus rinkai, o miltams ir kruopoms nustatyti didesnius tarifus, negu grūdams; padidinti išvežimo muitus dobių sėkloms, sėlenoms ir išspaudoms, kurių reikėjo gyvulininkystei intensyvuoti; sumažinti arba panaikinti įvežimo muitus geležiai, žemės ūkio mašinoms ir padargams, mineralinėms trąšoms; geriau organizuoti pieno produktų eksportą⁵⁰.

Dvarininkai prašė sudaryti sąlygas tiekti kariuomenei grūdus (nustatyti didesnę leistiną drėgnumo procentą) ir kitus produktus⁵¹. Buvo siūloma kelių taisymo prievolę (mokesčius) skirti visiems luomams⁵². Panevėžio apskrities dvarininkai prašė, kad valdžia tarpininkautų išieškant iš laisvųjų žmonių 15% žemės išpirkimo kainos, t. y. išduoti papildomą paskolą, nes laisvieji žmonės tų pinigų nenorėjo mokėti⁵³. Raseinių apskrities komitetas pageidavo valstybės premijos (primokėjimų) už eksportuojamus rugius⁵⁴. Trakų apskrities komitetas siūlė leisti medžioti tik žemvaldžiams, turintiems daugiau kaip 500 dešimtinių žemės⁵⁵. Suvalkų gubernijos komitetas pažymėjo, kad Lenkijos Karalystėje mokesčiai dides-

⁴⁴ TMK, t. IV, c. 38, 39, 43, 186, 195, 202, 208, 209; t. XVI, c. 6, 33, 36, 37, 46, 86—88, 145, 151, 172—174, 181.

⁴⁵ TMK, t. XVI, c. 71, 135, 141, 171; t. LI, c. 1028, 1029, 1039, 1041, 1042, 1049—1051.

⁴⁶ TMK, t. IV, c. 185, 193, 204; t. XVI, c. 135.

⁴⁷ TMK, t. IV, c. 11, 22, 24, 196—197; 204; t. XVI, c. 24, 25, 34, 38, 39, 42, 48, 51, 59, 72—73, 119, 147, 156; t. LI, c. 1023.

⁴⁸ TMK, t. IV, c. 187, 194, 204; t. XVI, c. 27, 33, 121, 151, 175.

⁴⁹ TMK, t. IV, c. 4, 20, 28, 75—76, 87; t. XVI, c. 2, 3, 22, 34, 133, 154, 159, 167, 180; t. LI, c. 1017, 1019, 1041, 1042.

⁵⁰ TMK, t. IV, c. 12—15, 37, 87, 206, 207; t. XVI, c. 10, 38, 39, 45, 58, 121, 122, 125, 137, 141, 148, 182; t. LI, c. 1045, 1046, 1048.

⁵¹ TMK, t. IV, c. 15, 88, 207; t. XVI, c. 10, 125, 182; t. LI, c. 1042, 1044.

⁵² TMK, t. IV, c. 37, 92, 207; t. XVI, c. 176; t. LI, c. 1030.

⁵³ TMK, t. XVI, c. 7, 112.

⁵⁴ TMK, t. XVI, c. 148.

⁵⁵ TMK, t. IV, c. 206.

ni, negu kitose gubernijose⁵⁶. Vyriausybė tuo metu ruošė projektą Vakarų gubernijose įvesti supaprastintas žemietijas, t. y. be renkamų apskričių susirinkimų (apie projektą spaudoje rašyti buvo draudžiama). Šiaulių apskrities komiteto 1-oji pakomisė pasisakė, kad reikia įvesti ne supaprastintas, o priešingai, išplėstas žemietijas su dar smulkesniais, negu apskričių susirinkimais, renkamais vienetais⁵⁷.

Galima padaryti išvadą, kad vietiniuose komitetuose dvarininkai pa-geidavo apskritai geresnių sąlygų dvarų žemės ūkio gamybai ir produktų realizavimui, agrikultūros gerinimo, norėjo, kad būtų panaikinti juridiniai suvaržymai, net ir tie, kuriuos K. Palenas laikė nesvarstytais. Be vie-ningo dvarininkų žemėvaldos gynimo, komitetuose nedaug buvo kalbama apie feodales privilegijas. Dvarininkai savo interesus gynė iš buržua-zinių žemvaldžių pozicijų. Neesminiai buvo ir kai kurie politinio pobūdžio klausimai. Vyriausybė prieš tai nesiėmė tokių priemonių, kokias taikė V. Plevė prieš kai kuriuos vietinius komitetus Rusijoje.

Vietiniai komitetai agrikultūros kėlimą siūlė padaryti prieinamą ir valstiečiams: vykdyti komasaciją ir skirstyti kaimus viensėdžiais, valdžiai teikiant paramą: skirti nemokamus matininkus, nemokamai arba lengva-tinėmis sąlygomis teikti miško medžiagos, piniginių pašalpų bei paskolų⁵⁸. Šiaulių apskrities komitetas skirstymąsi į vienkiemius siūlė padaryti pri-valomu⁵⁹. Buvo siūloma duoti valstiečiams agronominių žinių, steigti žė-mesniąsias žemės ūkio mokyklas, smulkias kredito įstaigas, žemės ūkio ratelius, lombardus, kurie išdavinėtu paskolas už užstatytus grūdus, plėsti prekybinę kooperaciją, skolinti, o kai kuriems nemokamai skirti sėklas, premijuoti ir t. t.⁶⁰ Trakų apskrities komitetas aiškino, kad kreditas vals-tiečiams reikalingas žemei pirkti, skirstytis į vienkiemius, verstis ama-tais ir stichinių nelaimių atvejais⁶¹. Plačiau kreditavimą suprato Kauno ir Suvalkų gubernijų atstovai. Kredituojant jie siūlė valstiečius sulyginti su kitais piliečiais, iš Valstiečių banko išduoti ilgalaikį kreditą, skirti me-lioracinį kreditą ir įvesti ipoteką⁶². Suprantama, šios priemonės galėjo padaryti ekonominį efektą tik pasiturinčių valstiečių ūkiuose.

Komasacijos, kreditavimo ir kitų klausimų nebuvo galima išspręsti, paliekant valstiečių žemėvaldos suvaržymus. Komitetai siūlė panaikinti apribojimus valstiečiams perkant ir parduodant žemę, skirtinę žemę pri-pažinti ne šeimos, o asmenine nuosavybe, paveldėjamą tvarkyti bendrai-siais įstatymais. Tai ypač buvo akcentuojama Kauno gubernijos komite-tuose⁶³. Taip disponuoti žeme valstiečiams neturėjo sutrukdyti neužbaigtas žemės išpirkimas. Šiaulių apskrities komitetas siūlė leisti skirtinę

⁵⁶ TMK, t. LI, c. 1046.

⁵⁷ TMK, t. XVI, c. 167, 168.

⁵⁸ TMK, t. IV, c. 16, 44—46, 88, 188, 195, 196, 209; t. XVI, c. 5, 12, 27, 50, 75, 99, 149; t. LI, c. 1027.

⁵⁹ TMK, t. XVI, c. 172.

⁶⁰ TMK, t. IV, c. 4, 11, 12, 20, 37, 50, 86, 189, 205; t. XVI, c. 8, 12, 61, 119—120, 137, 139, 152, 167, 179; t. LI, c. 1021, 1035.

⁶¹ TMK, t. IV, c. 205.

⁶² TMK, t. XVI, c. 12, 27, 30, 42, 102; t. LI, c. 1030, 1033.

⁶³ TMK, t. IV, c. 39; t. XVI, c. 3, 4, 24, 26, 30, 49, 78, 99—100, 119, 121, 123, 136, 137, 145, 155, 175, 181.

žemę nuomoti bendra tvarka⁶⁴. Dvarininkai pageidavo išplėsti valstiečių žemėvaldos teises ir kreditavimą, nes manė, kad tai padės sulaikyti vietoje daugiau darbo jėgos. Užtai į sklypų dalybas jie žiūrėjo labai nepalankiai ir pasisakė už apribojimus. Šiaulių ir Panevėžio apskričių komitetų manymu, reikėjo palikti tebegaliojančius apribojimus dalyti sklypus į ne mažesnes dalis kaip 10 dešimtinių. Už tokią pat normą pasisakė ir Kauno apskrities dvarininkas K. Jančevskis, bet užbaigus žemės išpirkimą, siūlė ją sumažinti iki 5—6 dešimtinių. Kitas Kauno apskrities dvarininkas de Faria e Kastro manė, kad užtenka minimalios 7—8 deš. normos, Ukmergės apskrities komitetas — 6 deš., Švenčionių apskrities dvarininko A. Chominskio nuomone — 3 deš., skaičiuojant tik ariamą žemę. Iki tol atliktus padalijimus į mažesnes dalis paprastai buvo siūloma pripažinti galiojančiais⁶⁵. Didesnes normas siūlė dvarininkai tų apskričių, kur buvo intensyvesnis ūkis. Kauno gubernijos ir Panevėžio apskrities komitetai pasisakė už kai kuriuos kitus apribojimus (drausti valstiečiams parduoti žemę kitų luomų asmenims)⁶⁶.

Vietiniai komitetai stengėsi panaikinti valstiečių mažažemiškumo problemą. Vilniaus žemės ūkio draugija skelbė, kad negali būti kalbos apie valstiečių mažažemiškumą, nes jie perka ir nuomoja žemę. A. Chominskio manymu, ūkio kultūros stoka blogiau, negu mažažemiškumas⁶⁷. Vilniaus apskrities komitetas protestavo, kad Valstiečių bankas supirkinėtų dvarininkų žemę ir pardavinėtų valstiečiams⁶⁸. Tokiam supirkimui pritarė Švenčionių ir Trakų apskričių komitetai⁶⁹. Šių apskričių dvarininkai buvo suinteresuoti dalį žemės parduoti.

Vietiniuose komitetuose buvo kalbama apie valstiečių luominio valdymo panaikinimą, siūloma sudaryti visaluominį valsčių, panaikinti arba reformuoti valsčiaus teisimą, valstiečių bylas nukreipti į taikos bei apygardos teismus, sulyginti valstiečių teisinę padėtį su kitų gyventojų teisine padėtimi⁷⁰. Dvarininkai numatė, kad valstiečių teisių į žemę stiprinimas bus naudingas ir jiems patiems, nes padės stiprinti ir dvarininkų nuosavybę. A. Chominskis rašė: „Agrarinis klausimas yra labai rimtas. Visų pirma reikia iš valstiečių sudaryti labiau pasiturinčią, dėl to ir konservatyvią klasę“⁷¹. Suvalkių gubernijos žemvaldys ir valsčiaus teisėjas A. Svida aiškino, kad ipotekos įvedimas valstiečiams padės sudaryti „sveiką nuosavybės supratimą“⁷². Dvarininkai nuo seno siekė dalyvauti kredito įstaigų veikloje; agronominių žinių sklaidimui turėjo vadovauti žemės ūkio draugijos, t. y. taip pat dvarininkai. Todėl ir šiose sferose valstiečių suaktyvinimas buvo naudingas dvarininkams. Jie tikėjosi gauti naudingą, bet nevienodai su jais ekonomiškai pajėgų ir ne visai lygiateisių, todėl ir nepavojingą partnerių.

⁶⁴ TMK, t. XVI, c. 178.

⁶⁵ TMK, t. IV, c. 16, 195—196, 201, 210; t. XVI, c. 3, 42, 51, 76, 102, 165, 178.

⁶⁶ TMK, t. XVI, c. 4, 101.

⁶⁷ TMK, t. IV, c. 89, 196.

⁶⁸ TMK, t. IV, c. 86.

⁶⁹ TMK, t. IV, c. 187, 205, 209.

⁷⁰ TMK, t. IV, c. 45, 52, 201; t. XVI, c. 51, 165.

⁷¹ TMK, t. IV, c. 196.

⁷² TMK, t. LI, c. 1034.

Kai kurie dvarininkai pripažino, kad negali būti valstiečių ūkio pažangos, kol jie negali skaityti žemės ūkio literatūros — knygų, brošiūrų, laikraščių — gimtąja kalba, ir siūlė panaikinti lietuvių spaudos draudimą. Apie tai rašė Šiaulių apskrities komitetui dvarininkai D. Ivanovskis ir J. Pavlovičius⁷³. Tokią išvadą padarė ir Šiaulių apskrities komiteto 1-oji pakomisė (dvarininkai grafas V. Zubovas, D. Olsufjevas ir J. Šalakovskojus, mokesčių inspektorius G. Bliumentalis, girininkas M. Lomakinas ir taikos teisėjas D. Čistiakovas). Jie siūlė knygas ir kitus lietuviškus leidinius cenzūruoti ne Peterburge ar Vilniuje, o vietoje, taip pat pažymėjo, kad reikia įvesti lietuvių kalbos dėstymą pradinėse mokyklose⁷⁴. To paties komiteto 6-oji pakomisė (dvarininkai J. Gruževskis, A. Mikševičius, D. Olsufjevas, S. Choromanskis, A. Eigirdas ir A. Rimgaila) taip pat siūlė lietuvių kalba leisti literatūrą ir skaityti pranešimus⁷⁵. Įvesti mokyklose lietuvių kalbos dėstymą ir leisti lietuviškas knygas siūlė ir Suvalkų gubernijos komitetas. Šios gubernijos žemės ūkio draugijos pirmininkas P. Gurskis pageidavo, kad būtų leidžiama lietuviška literatūra apie pienininkystę⁷⁶.

Bežemių valstiečių ir žemės ūkio proletariato atžvilgiu dvarininkai taip pat pademonstravo buržuazinių-kapitalistinių požiūrį. Dvarininkai skundėsi darbo jėgos trūkumu. Be sklypų dalybų, dėl to daugiausia kaltino emigraciją ir išėvystę ir pageidavo, kad prieš emigraciją valdžia imtųsi griežtesnių priemonių, neremtų išėvystės⁷⁷. Dvarininkų nepasitenkinimą kėlė ir darbininkų streikai. Jie reikalavo, kad savavališkai pasitraukusius iš darbo baustų valsčių teismai, ir baustų griežčiau. Dvarininkai siūlė steigti darbo biržas, įvesti privalomas darbo sutartis, atpiginti darbininkų pervežimą geležinkeliu⁷⁸. Dar buvo siūloma sumažinti švenčių skaičių⁷⁹.

Kauno, Raseinių ir Šiaulių apskričių komitetai pasisakė ir už kai kurias nuolaidas žemės ūkio darbininkams. Tai buvo susiję su stiprėjančiu žemės ūkio proletariato ir apskritai revoliuciniu judėjimu; antra vertus, siūlomos priemonės buvo buržuazinių santykių subrendimo simptomas. Buvo pageidaujama steigti taupomąsias-pensijų kasas žemės ūkio darbininkams (Raseinių apskrities komitetas)⁸⁰. Kauno apskrities dvarininkas P. Mileris siūlė steigti pensijų kasas ir, valdžiai paremiant, įvesti privalomą draudimą⁸¹. Tą patį rekomendavo Šiaulių apskrities komiteto 1-oji pakomisė. Ji siūlė higieniščiau sutvarkyti darbininkų gyvenamąsias patalpas, apriboti darbo dienos trukmę, įvesti žemės ūkio darbininkų inspekciją, draudimą nuo nelaimingų atsitikimų (lėšas privalomai imti iš darbininkų ir dvarininkų)⁸².

⁷³ TMK, t. XVI, c. 160, 182.

⁷⁴ TMK, t. XVI, c. 166.

⁷⁵ TMK, t. XVI, c. 180.

⁷⁶ TMK, t. LI, c. 1018, 1021, 1042.

⁷⁷ TMK, t. IV, c. 89, 202, 211; t. XVI, c. 51, 84—85, 144, 175.

⁷⁸ TMK, t. IV, c. 94; t. XVI, c. 41, 50, 86, 131, 156, 165.

⁷⁹ TMK, t. IV, c. 28.

⁸⁰ TMK, t. XVI, c. 144.

⁸¹ TMK, t. XVI, c. 50.

⁸² TMK, t. XVI, c. 167—169.

Vietiniuose komitetuose valstiečiams buvo įatstovaujama siauriau, negu gubernijose, kur buvo žemietijos. Pirmasis Vilniaus gubernijos komiteto pirmininkas V. Valis išpėjo, kad, kviečiant į posėdžius valstiečius, reikia elgtis atsargiai, nes jie, „nesupratę Ypatingojo pasitarimo tikslų, gali padaryti netikėtas ir nepageidautinas išvadas“⁸³. Į kai kurių apskričių komitetus (Švenčionių, Panevėžio, Šiaulių) pateko po keletą valstiečių, daugiausia viršaičiai. Kai kurie buvo paprašyti parašyti savo nuomonę, ir jiems buvo išsiuntinėta Ypatingojo pasitarimo programa. Tačiau vietinių komitetų „Darbuose“ valstiečių dalyvavimas neatsispindi. Yra tiktai vieno valstiečio, J. Dovydaičio, raštas Šiaulių apskrities komitetui⁸⁴. Jis, kaip ir daugelis kitų, neapsiribojo programoje liečiamais klausimais. Svarbiausia, jo nuomone, valstiečių ūkiui pakelti reikia: 1) komasacijos ir kaimų skirstymo vienkiemiais, gaunant iš valdžios beprocentinę paskolą; 2) panaikinti lietuvių spaudos draudimą, leisti lietuvių kalba knygas ir laikraščius, kuriuose būtų agronominių žinių, informacijų apie gaminių realizavimą, sėklų, mašinų, padargų įsigijimą ir panaudojimą. Kokią reikšmę spauda gimtąja kalba turi ūkininkavimui, jis iliustravo pavyzdžiais iš valstiečių gyvenimo⁸⁵. Kaip priemones saugoti žemės nuosavybei J. Dovydaitis paminėjo baudmes ir baudas. Anot jo, savininkas turįs gauti tokias teises, kaip eiguliai — nuosavybės pažeidėją perduoti teismui be liudininkų, kurių jis „negalįs neišiotis kišenėje“. Turi pakakti nukentėjusiojo priesaikos, o nereikšmingais atvejais — apsieiti ir be jos. Mažamečius — bausti be teismo rykštėmis vietoje, o jų tėvus traukti atsakomybėn. J. Dovydaitis pažymėjo, kad savavališkai tiek nekirstų, jei valstiečiams prieinamiau pardavinėtų mišką nedideliais sklypeliais. Pirkliams jo turėtų perduoti mažiau.

Kelių taisyumą J. Dovydaitis siūlė paskirstyti visiems žemės savininkams pagal žemės plotą, įtraukiant ir kitus luomus. Jis pažymėjo, kad policiją turi išlaikyti valdžia; valstiečiai turi būti atleisti nuo tarnybos policijoje dešimtininkais ir pan., nes tai juos vargina ir žemina. J. Dovydaitis piktinosi, kad ūkininkams nepakanka darbo jėgos, o bernai išvyksta uždarbiauti kitur. Todėl, išduodant pasus, siūlė imti iš jų po 3 rublius. Jis taip pat pageidavo, kad būtų organizuojamas valstiečių žemės ūkio gaminių tiekimas valdžiai (kariuomenei ir kalėjimams).

J. Dovydaitis palietė ne visus aktualius valstiečių buržuazijai klausimus. Nelegalioje to meto buržuazinėje lietuvių spaudoje daug buvo rašoma apie valstiečių žemėvaldos ir kreditavimo varžymus. Antai „Varpas“ griežtai pasmerkė minėtąjį 1901 m. sausio 27 d. įstatymą⁸⁶. Įdomu pažymėti, kad kur kas daugiau buvo rašoma apie valdžios nacionalinio bei kitokio engimo politiką, juridinius suvaržymus ir valdininkų savivalę, negu apie valstiečių ir dvarininkų prieštaravimus. Tuo metu apie žemių atėmimus ir dėl to kilusius ginčus su dvarininkais kiek daugiau rašė

⁸³ TMK, t. IV, c. 2.

⁸⁴ TMK, t. XVI, c. 160—165.

⁸⁵ Apie lietuviškos spaudos reikšmę ūkininkavimui rašė ir kiti, žr.: В и з б о р К. А. Min. veik., p. 59—60.

⁸⁶ Petraitis [Jonas Vileišis]. Vilnius [korespondencija]. — „Varpas“, 1901, Nr. 5, p. 53—54; J. [Jonas Vileišis]. Tik šešiasdešimts dešiatinų! — „Varpas“, 1901, Nr. 8, p. 85—86.

tik žinomas knygnešys Jurgis Bielinis, gerai pažinojęs Lietuvos kaimą ir atkakliai gynęs valstiečių žemes nuo dvarininkų⁸⁷.

Nors pasiturintieji valstiečiai tebetęsė ginčus dėl žemės su dvarininkais ir dalyvavo valstiečių judėjimuose, tačiau valstiečių buržuazijos ideologijos reiškėjai svarbesniu dalyku laikė išsivadavimą iš juridinių ir luominių varžtų. Jiems svarbiau buvo ne jėga susigrąžinti kas buvo atimta, vadinasi, ir prarasta, o laisvos konkurencijos būdu įsigyti žymiai daugiau. Kaip dvarininkai valstiečių žemės nuosavybės atžvilgiu, taip ir buržuazijos ideologai dvarininkų nuosavybės atžvilgiu buvo tolerantiški. Pavyzdžiui, knygelėje [P. Vileišis] „Miškų, laukų, sodų, daržų eibės ir bausmės už jas“, Tilžė, 1903, autorius, rašydamas apskritai apie žemės nuosavybę ir, neminėdamas dvarininkų, smerkia ūkininkus, ganančius svetimoje žemėje. Tokių ir kitokių eibių, autorius manė, Lietuvoje padaroma keli šimtai tūkstančių kasmet (p. 4).

Liberalinė buržuazinė Lietuvių demokratų partija 1902 m. lapkričio 15 d. paruoštame programos projekte skelbė, kad ji remsis visomis visuomenės klasėmis. Dvylikoje projekto straipsnių kalbama apie valstiečius⁸⁸. Septyniuose iš jų buvo liečiami tie patys klausimai, kuriuos kėlė dvarininkai ir vietiniuose komitetuose (žemės pirkimo suvaržymų panaikinimas, valstiečių teisių sulyginimas su kitų luomų teisėmis, kaimų skirstymas vienkiemiais, pigaus kredito skyrimas, agronominė pagalba, steigimas žemės ūkio mokyklų, draugijų, bendrovių ir pan.). Kituose penkiuose straipsniuose buvo reikalaujama: panaikinti išperkamuosius mokesčius ir natūrinės prievolės (kelių taisymo, pastorių, policijos išlaidų), sugrąžinti dvarininkams konfiskuotus dvarus, o jeigu nėra buvusių savininkų ir jų įpėdinių, išdalyti juos bežemiams, taip pat išdalyti valstybines žemes ir nusteigti kolonistų gyvenviečių. Šie reikalavimai taip pat nepažeidė dvarininkų interesų, netgi buvo jiems naudingi.

Platesnius valstiečių sluoksnius daugiau lietė tik reikalavimas panaikinti išperkamuosius mokesčius ir natūrinės prievolės. Tinkamų žemdirbystei valstybinių žemių buvo nedaug, ir siūlymas jas išdalyti bežemiams buvo menka priemonė. Jau nuo XIX a. 8—9 dešimtmečių Lietuvoje skli-do gandai apie dvarų išdalijimą arba žymų sumažinimą (parceliaciją). Jiems valstiečiai pritarė. Valdžia budriai sekė, kad nesklistų kalbos apie dvarų žemės perėjimą valstiečiams. 1903 m. pradžioje Maišiagalos ir Vievio valsčiuose buvo kalbama, kad buvę kunigaikščio Giedraičio Airėnų ir Geisiškių dvarai, vėliau atitekę N. Pyževui, už skolas Vilniaus žemės bankui pereisią išdui, o valdžia skirsianti žemę valstiečiams išsi-pirktinai⁸⁹. Sausio—kovo mėnesiais 119 valstiečių padavė Vilniaus gubernatoriui 12 prašymų. Turintieji žemės norėjo išsipirkti ginčijamas su dvaru žemes, kurias jie laikė savomis, t. y. norėjo išsipirkti atrėžta-

⁸⁷ J. B. Erelis. Istoriski pritikimai iš ūkininkų gyvenimo Lietuvoje. Jų praeitė ir ateitė. V. [Bitėnai], 1899; B. Erelis. Knyga paaukauta atminimui sukaktuvių devynioliktojo amžiaus (1900). V. [Tilžė], 1900.

⁸⁸ Programas Lietuvių demokratų partijos (projektas). — „Varpas“, 1902, Nr. 12, p. 262—263.

⁸⁹ CVIA, f. 376, PS, 1903 m., b. 40, l. 5—6. Vilniaus gubernatoriaus 1903.V.24 raštas generalgubernatoriui.

sias ganyklas. Prašė žemės mažžemiai ir bežemiai; kai kurie norėjo, kad tarpininkautų bankas; kiti rašė, kad nori gauti žemės, ir išpirkimo visai neminėjo⁹⁰. Prašymus rašė Airėnų kaimo valstietis Kazimieras Drozdovskis. Jis buvo apkaltintas valstiečių kurstymu. Vidaus reikalų ministras V. Plevė trejiems metams jį ištrėmė⁹¹. K. Drozdovskis išvyko Liepojon.

Bežemiai ir vargingieji valstiečiai kentėjo dėl mažžemiškumo. Jiems buvo užkraunama didelė mokesčių našta, neatsižvelgiant į pajamas. Juos slėgė ir kapitalistinis išnaudojimas. Nors iki 1905 m. valstiečiai daugiausia kovojo prieš dvarininkus ir caro valdžią, tačiau vis daugiau reiskėsi ir kova prieš kapitalistinį išnaudojimą dvaruose bei kaime, prieš valsčių valdybas, ginančias kaimo buržuazijos interesus. Pažymėtina, kad šaltinių apie platesnį valstiečių sluoksnių siekimus ir reikalavimus iki 1905 m. labai maža.

Lietuvos dvarininkai turėjo dar vieną galimybę pasisakyti dėl valstiečių juridinės padėties pertvarkymo: jų atstovai dalyvavo Vidaus reikalų ministerijos redakcinės komisijos peržiūrėti įstatymams dėl valstiečių projekto svarstyme. Kauno gubernijos pasitarimas 1904 m. liepos—rugpiūčio mėn. pasisakė prieš valstiečių, kaip luomo, izoliacijos politiką. Pasitarimas siūlė valsčius padaryti bendraluominiais, valsčių teismus panaikinti ir įkurti žemesnės instancijos bendraluominius teismus, skirtinę žemę pripažinti ne kiemo, o individualia nuosavybe⁹². Dauguma pasitarimo dalyvių buvo už tai, kad reikia suteikti valstiečiams teisę parduoti ir įkeisti žemę bet kokio luomo žmonėms ir reguliuoti valstiečių žemės disponavimą bendrais civiliniais įstatymais⁹³, ir pasisakė prieš draudimą dalytis valstiečiams sklypus arba juos sujungti iki tam tikro dydžio, t. y. siūlė leisti sklypus dalytis arba sujungti be dydžio apribojimų⁹⁴. Tuo ir skiriasi daugumos išvada nuo vietinių komitetų nuomonės. Nors balsavimo duomenų nėra, bet tai jau galima laikyti pažiūrų evoliucija, nes daugelis pasitarimo narių dalyvavo ir vietiniuose komitetuose.

Tais pačiais 1904 m. kiek kitaip tuos klausimus sprendė Vilniaus gubernijos pasitarimas. Dauguma nutarė, kad prie valsčių reikia priskirti tik prievolinių luomų atstovus, turinčius valsčiaus ribose nuosavybę⁹⁵. Buvo pasisakyta ir už tai, kad reikia palikti valsčiaus teismą, susiaurinus jo kompetenciją⁹⁶. Po ilgų diskusijų paašėkėjo, kad pasitarimo dalyviai skirtingai aiškina paprotinę teisę apie skirtinės žemės valdymą ir paveldėjimą, nes apie tai jie per mažai žinojo. Todėl nutarta neatsakyti į klausimą, ar valstiečių skirtinę žemę reikia pripažinti individualia

⁹⁰ Ten pat, l. 9—10, 14—15, 19, 23, 27, 31, 37, 39, 43, 45, 47, 49. Valstiečių prašymai Vilniaus gubernatoriui.

⁹¹ Ten pat, l. 8, 68—69, 74.

⁹² Труды Ковенского губернского совещания по пересмотру законоположений о крестьянах. Ковна, 1905, с. 11, 13, 30—50, 53—55, 85.

⁹³ Ten pat, p. 187—189.

⁹⁴ Ten pat, p. 196—197.

⁹⁵ CVIA, f. 378, BS, 1904 m., b. 230, l. 24. Vilniaus gubernijos pasitarimo posėdžių žurnalai: 1904 m. gegužės 24 d. žurnalas.

⁹⁶ Ten pat, l. 46.

nuosavybe, ar kiemo nuosavybe, ir pavesti pakomisei papildomai apklausti valstiečius⁹⁷.

Iš viso to galima padaryti šias išvadas.

Agrarinis klausimas Lietuvoje 1905 m. revoliucijos išvakarėse buvo artimai susijęs su agrariniu klausimu Rusijoje. Caro valdžia iki 1905 m. tęsė tradicinį agrarinės politikos kursą, kartu išsaugodama beveik visas reakcijos metais padarytas kontreformas. Kai kurie vyriausybės nariai (S. Vitė) siūlė atsisakyti tradicinio kurso, paspartinti buržuazinį kaimo vystymąsi, remtis valstiečių buržuazija ir todėl likviduoti luominį valstiečių uždaramą. Būdinga, kad konservatyvioji dauguma ir opozicinė mažuma deklaravo ginančios 1861 m. nuostatų dviasią.

S. Vitės idėjos pritarė Lietuvos dvarininkai ir valstiečių buržuazija. Dvarininkija pasisakė ir už valstiečių luominio uždaramo panaikinimą, ir už skirtinės žemės pripažinimą individualia, t. y. buržuazine nuosavybe (Senatas nuo 1881 m. skirtinį sklypą laikė šeimos arba kiemo nuosavybe). Dvarininkai sujungė du klausimus, kuriuos Rusijoje kėlė buržuaziniai dvarininkai ir liberalioji buržuazija.

Lietuvos dvarininkai neketino daryti jokių nuolaidų valstiečiams, atsisakydami nors kiek savo žemių ir luominių privilegijų.

Turtingieji valstiečiai ekonomiškai jau buvo pasiruošę pasidaryti stambiais kapitalistiniais fermeriais, ir tai juos suartino su suburžuazėjusiais dvarininkais. Vietinių komitetų medžiaga ir kiti šaltiniai rodo, kad labiau buvo suburžuazėję Vakarų Lietuvos ir Užnemunės dvarininkai, kur sparčiau vystėsi kapitalizmas. Valstiečių buržuazijai svarbiausia buvo gauti pripažinimą juridinių teisių, kuriomis naudojosi kiti luomai, t. y. objektyviai ji siekė luomų ir įvairių teisinių suvaržymų panaikinimo. Valstiečių buržuaziją su kita valstietija dar siejo luominė ir nacionalinė priešpauža, bet skyrė klasiniai prieštaravimai. Varguomenei luominių ir juridinių suvaržymų panaikinimo nepakako. Svarbiausia jai buvo iškovoti ekonominės padėties pagerinimą. Į tai reikia atsižvelgti, vertinant 1905 metų revoliucijos įvykius kaime.

АГРАРНЫЙ ВОПРОС В ЛИТВЕ НАКАНУНЕ РЕВОЛЮЦИИ 1905 ГОДА

Л. МУЛЯВИЧЮС

Резюме

Данный труд — попытка определить особенности аграрного вопроса в Литве накануне революции 1905 г. в связи с кризисом аграрной политики царского правительства, начавшимся в середине 90-х годов XIX в. Автор стремится показать различия позиций крестьян и помещиков по аграрному вопросу, анализируя «Труды Местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности», материалы губернских совещаний по пересмотру законоположений о крестьянах, программные и другие документы, в которых отражаются позиции сельской буржуазии и ее идеологов.

Вывод, к которому приходит автор: аграрный вопрос в Литве был тесно связан с этим вопросом в России. Предпосылки революции во всей стране созрели одновременно, несмотря на различия в темпах и уровне экономического развития.

Помещики Литвы выразили согласие на уничтожение сословной обособленности крестьян. Они высказались также за признание наделной земли индивидуальной, т. е.

⁹⁷ Ten pat, l. 30, 1904 m. gegužės 28 d. žurnalas.

буржуазной собственностью, что противоречило сенатской практике с 1881 г. считать подворные участки собственностью всей семьи или двора. По вопросу о характере предстоящего пересмотра аграрного курса литовские помещики высказались за преобразование, которые в России выдвигались не только дворянско-буржуазной группировкой, но и либерально-буржуазной (см. Симонова М. С. Кризис аграрной политики... , с. 487—488). Однако каких-либо уступок крестьянам в ущерб собственному землевладению и сословным привилегиям они делать не намеревались. Позиции литовских помещиков были обусловлены сравнительно высоким уровнем развития капитализма в сельском хозяйстве края.

Представители литовской сельской буржуазии уже были способны стать крупными капиталистическими фермерами, что сближало их с помещичьей буржуазией. Эта прослойка помещиков ярче проявила себя в Западной Литве и Занеманье (Сувалькская губ.), где капитализм развивался быстрее. Сельская буржуазия объективно добивалась уничтожения сословий и отмены различных правовых ограничений. Сословная и национальная угнетенность еще связывали буржуазию с остальным крестьянством, тем более, что на первом месте тогда была борьба всего крестьянства с помещиками, а противоречия между интересами зажиточных крестьян и бедноты, хотя и усиливались, продолжали пока оставаться на втором месте.

Крестьянская беднота и сельскохозяйственный пролетариат не могли довольствоваться отменой сословно-правовых ограничений. Для них главным было добиться улучшения экономического положения. Этот важный момент необходимо иметь в виду и при оценке революционных событий 1905 года в деревне.